

T. HORVÁTH ÁGNES

Adalékok a korai magyar vonatkozású levelezéshez

A kialakuló magyar állam írásbelisége nem a honfoglalók magukkal hozott írásbeliségén, hanem a bevett európai formán, a latin írásbeli gyakorlat mintáin bontakozott ki. Ezen mintáknak a mindennapi életbe való átültetéséhez természetesen latinul tudó értelmiségiek kellettek, akik a korabeli körülményeket tekintve eleinte szükségszerűen külföldről jött, iskolázott személyek, a kor egészét tekintve pedig elsősorban egyházi férfiak voltak. Ez a tény már önmagában is megadja a XI. századi levelezési kapcsolatok egyik sajátos vonását: a kor arisztokráciája – eltekintve a gondos nevelésben részesült néhány uralkodótól és esetleg környezetétől – nem értett a betűvetés, különösképpen a latin betűvetés tudományához. Kapcsolattartásuk mindenképp a szóbeliségen alapult, s a szóbeliség dominanciája még a meginduló levelezéskor is megfigyelhető: a levél gyakran csupán igazolása, nagyobb nyomatékot képviselő hitelesítő pecsétje a szóbeli közlésnek.

A királyi hatalom világi ügyintézésében változatlanul a szóbeliség uralkodott, s ez különösen a joggyakorlatban érhető tetten. Szent László törvényeiben intézkedett a királyi és bírói perbehívó pecsétéről;¹ a nádornak megtiltotta, hogy saját birtokáról bárkinek pecsétet küldjön,² s ez az eljárás már arra is rávilágít, hogyan is történt a perbeidezés. Később hazánkban járva Otto Freisingensis is elbeszélte, hogy a király az udvarból a legelölkelőbbekre is ráküldheti akár a leghitványabb állapotú törvényszolgát is, s azok a király nevében jöttek engedelmeskedni tartoznak.³ Korunkra maradt I. András idéző ércbilloga is,⁴ de nem lehetetlen, hogy Péter király ma ismert olombul-

¹ sigillum regis, iudicis sigillum; Závodszy L.: *A Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp., 1904, 165. p. [továbbiakban: Závodszy 1904.]

² super neminem sigillum mittat; Závodszy: i. m. 174. p.

³ quilibet infamae condicionis lixa a curia missus (G. 1767.)

⁴ Kosáry Domokos (szerk.): *Magyarország története képekben*. Bp., 1985., 44. p. 2. kép

lája is hasonló szerepet töltött be.⁵ I. László⁶ és Kálmán⁷ egyaránt tiltotta, hogy egyházi férfiút világi bíró pecsétjével idézzenek meg. Aki nem engedelmeskedett a pecsétnek, súlyos büntetést mértek reá.⁸ Egyházi személyeket csak a püspök, az érsek vagy a főesperes⁹ pecsétjével lehetett megidézni. A pecsét tehát a pristaldusok, a törvényszolgák szóbeli közlését hitelesítették. Arra is van adatunk, hogy a királyi mandátumot is szóban közölték a hírvivők. Szent István király – legendája szerint – egy alkalommal Gyulafehérvárra futárt menesztett, s így utasította: „vidd el a parancsomat, mondd meg a hadnagynak (dic tribuno)”,¹⁰ azaz ő sem írásos utasítást küldött. Így hát ezekről – a sokszor biztosan nagyon fontos dolgokról szóló – üzenetekről ha tudomásunk is van, tartalmuk – néhány kivételtől eltekintve – a hírvivők halálával örökre elenyészett.

A királyi gyakorláthoz hasonlóan a XI. század elejének világi arisztokráciája is minden bizonnyal csak valamiféle pecsétet küldött a hírnök szavahihetőségének igazolására.¹¹

A királyi udvar és a magyar világi arisztokrácia csak a század vége felé tette meg az első komoly lépést a levelezésbe való bekapcsolódáshoz, de csak a XIII. századra vált számukra megszokott gyakorlattá a kapcsolattartás ilyen formája.

A latin írásbeliséget a Géza fejedelem korában Magyarországra érkező térítő papok hozták magukkal.¹² XI. századi levelezésünk tehát az uralkodók és az egyház privilégiuma volt.

⁵ Bartha A. (szerk.): *Magyarország története*. I/1. Bp., 1984, 174. kép

⁶ Závodszy: i. m. 179. p.

⁷ Závodszy: i. m. 185. p.

⁸ sigillum iudicis negligens; Závodszy: i. m. 179. p.

⁹ per sigillum episcopi vel archiepiscopi, illetve: per sigillum episcopi vel archiepiscopi; Závodszy: i. m. 184. p.

¹⁰ Szentpétery, Emericus (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Bp., 1937–1938, II. 397. p.

¹¹ Nem ritka diplomatikánkban az uralkodói pecsétet hitelesítő oklevél. vö.: Györffy György (ed.): *Diplomata Hungariae Antiquissima*. vol. I. Bp., 1992, Akadémiai kiadó, 134. p. [a továbbiakban DHA I.]

¹² Géza udvarában valószínűleg Radla-Sebestyén térítő barátinak volt a legnagyobb szerepe a levelezés tekintetében. Tudjuk, hogy Adalbert prágai püspök barátja volt, aki

Konkrét vizsgálódásaink előtt át kell tekintenünk a források azon körét, amely alkalmas lehet a levelezés feltárására. Konkrét formájában ránk maradt levél nagyon kevés van. Olyan csekély számú fennmaradt missilist találhatunk forráskiadványainkban, hogy pusztán ezek alapján elgondolkodtató: volt-e egyáltalán olyan mértékű a levelezési kapcsolat a XI. századi Magyarországon, hogy annak a kibontakozó irodalmi élet alakításában bármiféle szerepe lehetett volna? Megkerestem azon forráshelyeket is, amelyek valamilyen módon elküldött vagy kapott levélre utalnak. Vizsgáltam annak a lehetőségét is, hogy levél helyett esetleg nem találkozunk-e könyv elküldésére utaló adatra. A könyvet több szempontból is fontosnak tartottam a levelezés szempontjából. Először is azért, mert igen gyakori, hogy a levél szinonimájaként használták.¹³ Aztán az ókortól bevett gyakorlat levélben kérni egymástól könyveket,¹⁴ illetve levél kíséretében elküldeni valakinek valamilyen általuk írott művet.¹⁵ Ami a missiliseket illeti, ezen forráscsoportok állnak rendelkezésünkre. Azt, hogy ez a töredék mekkora hányada lehet az egésznek, nagyon nehéz megbecsülni. Leginkább a történelmi véletlenül múlik, hogy milyen források maradnak ránk. A fennmaradt rész és az egész viszonyáról antik párhuzamok alapján egyetlen, erősen hipotetikus becslést kockáztatnék meg. A klasszikus ókor legnagyobb levelezője, Cicero és baráti köre egyetlen fennmaradt levelére ezen levelekben fellelhető, más, elveszett levelekre vonatkozó 1–55-ig terjedő utalás jut. Ezt a fejlett levelezési gyakorlatot ter-

maga is szoros kapcsolatban állt a magyar fejedelmi párral, s lengyelországi missziója kezdetén levélbeli kísérletet tett Radla-Sebestyén magával csábítására. vő.: Györfly György: *István király és műve*. Bp., 1977, Gondolat, 266. p.

¹³ Gellért: *Deliberatio...* IV. 50r: „de quibus loquitur magnus in suis libris Paulus ad pontificem Timotheum”; V. 62r: „in optimis Pauli dictis, si utis meditari libros, quos ad Ephesios stilo Spiritus sancti scripsit” stb.

¹⁴ Könyvkérés pl.: Cicero, ad Att. IV.6.; Sidonius, Ep. V.2.; VIII. 6.; IX. 13. stb.; Bonipertus, *DHA* I. 130. stb.

¹⁵ Egymás műveinek kölcsönös kicserélése: pl.: Horatius, Ep. I.4.; Cicero, ad Att. IV. 6.; Sidonius, Ep. V. 2.; VIII. 6.; IX. 13. stb.; Gellért püspök: *Deliberatio...* VIII. 165v.: „In libello autem, quem ad andream presbiterum diuine germanitatis uirum de diuino patrimonio experissimus, qui nunc apud abbatem ricardum incontaminatum christi famulum diuinitus eruditum esse.”

mészteres nem érheti el a magyar, de 55 eredetiben fennmaradt¹⁶ forrásunkból további 63, mára már elveszett (vagy elő nem került) forrásra történik utalás, tehát minden egyes forrásra 1,3 más forrás jut. Ez az arány elhíhető az antikkkal történő összevetésben is, s talán nem túl szerénytelen becslés a XI. század levelezési kapcsolatainak nagyságát a fennmaradt forrásoknak legalább a duplájára, másfélszeresére taksálni. Ennek alapján már jelentékenyebb írásbeliséggel, mondhatni nagyobb „litterális pezsgéssel” kell számolnunk, mértékét tekintve mindenképp nagyobb, mint amekkorát első pillantásra feltételeznénk.

A levelezés mértékének megállapításánál nem szabad megfélekednünk arról a tényről sem, hogy a levelezésre történő utalások gyér száma semmiképp sem jelenti az írásbeli érintkezés hiányát. Ez a műfaj erősen szubjektív. Nem csak – és nem elsősorban a történelmi kortól, hanem annak szereplőitől függ. Természetesen vannak olyan történelmi körülmények, amelyek a magán- és hivatalos levelezés megélénkülését vonják maguk után – ezek általában válsággal terhes korszakok, mint Cicero és a római polgárháború vagy Sidonius Apollinaris és levelezőtársainak kora, a Nyugatrómai Birodalom bukása. De szinte kivétel nélkül igaz, hogy a kiugróan nagy számú levelek szerzői vagy a bürokratikus hajlamú nagy szervezők, mint pl. Traianus; vagy az egyébként is grafomán hajlamú értelmiségiek közül – mint pl. a szónok Cicero, a mindenről háklisan levelező ifj. Plinius, vagy a magát költőnek álmódó Sidonius – kerültek ki.

A levelezés mértékének és mibenlétének megállapításához speciális forráscsoportként az oklevelezési gyakorlatunk fennmaradt példányait is a levelezés körébe vontam. Több argumentum is szól amellett, hogy a valamely jogi döntés okait igazoló oklevelet levélnek tekintsük. Ezek közül az első, hogy az oklevél is az írásbeli kapcsolattartás egyik formája. Kiállítója és kedvezményezettje címzettként és feladóként is értelmezhető. Továbbá pedig a diploma, akár a missilis, személyhez szóló, kötött műfaj, és mindkettő ugyanonnan, az antik epistola-műfajból ered.

¹⁶ Forrásaink hitelessége dolgozatunk témáját illetően nem bír jelentőséggel.

Mindezek után lássuk konkrétan, hogy mit állapíthatunk meg a XI. század Magyarországnak levelezési kapcsolatairól!

Először tekintsük át a levelezés területi kiterjedését!

Térképre víve a XI. századi oklevelezési gyakorlatot és a misiliseket, két, egymástól erősen eltérő képet kapunk. Okleveleink kevés kivételtől eltekintve természetesen egyházszervezetünk kiépítésének XI. századi képi vetületét adják. Ez a három királyi központ – Esztergom, Székesfehérvár, Veszprém – centrumából kiinduló, s főként a Dunántúlt csillagszerűen behálózó kép rendkívül hasonlít a késő-római kortól megfigyelt püspöki levelezéshez. Esetünkben azonban nem magát a levelezést jelenti, hanem azoknak a központoknak a kiépítését, amelyek a később megélénkülő magyarországi írásbeliség – és ezen belül a levelezés bázisaivá lesznek. Ez a háromfázisú oklevélkiadási kép természetesen azon a feltételezésen alapul, hogy királyi okleveleink a királyi székváros(ok)ban keltek. Tekintve azonban, hogy a vizsgált oklevelek jó része csupán más forrásból rekonstruálható utalás útján következtethető ki, kiállítási helye természetesen nem állapítható meg nagy biztonsággal. Ha ehhez hozzáadjuk még a descensus szokását is, már el is mondtuk az általunk felvázolt kép jó néhány buktatóját.

Ezzel együtt mégis érdekes kép ez. Az antik Pannónia szemmel láthatóan sokat megőrzött városi kultúrájából és ezeken az alapokon könnyebben indulhatott a Nyugattal kapcsolatot kereső, a Dunántúlon megtelepült fejedelmi és később a királyi udvar urbanizációs politikája.

A Duna–Tisza közének, a Tiszántúl és Erdély urbanizációjának megindulása időben későbbre tehető. Az egyházszervezet magasabb szintű megjelenése (monostor, püspökség, érsekség) az urbanizáció legbiztosabb hatóereje volt. Eger püspöksége javára ugyan I. István már – Györffy György állítása szerint – 1009-ben oklevelet adott, de a többi, nem dunántúli település csak a XI. század második felének kedvezményezettjeként tűnik fel okleveleinkben (így Szentjobb 1084–1095; Kolozsmonostor 1061–1063; Erdély 1060–1063; Titel 1077–1095).

Diplomáink a helyi kapcsolatok tükörképei, csupán I. István, a ravennai Vasas Szent Péter-monostor, illetve a jeruzsálemi vendégház, valamint I. László a vallis flavianai Szent Egyed-apátság javára tett alapítványai,¹⁷ illetve VIII. Benedeknek a székesfehérvári királyi palástot koronázópaláस्तá emelő kiváltságlevele¹⁸ jelenti a nemzetközi nyitást. Ezen a ponton ismét meg kell állapítanunk, hogy hiányosak okleveleink. Ismert történelmi tény, hogy jóval több nem magyarországi alapítványt hoztak létre uralkodóink.

Érdekes módon ez a nemzetközi nyitás vezet át bennünket a magánlevelezés vizsgálatához. Az előbb már említett jeruzsálemi zárandokúttal kapcsolatos levelezés már nem pusztán az uralkodók közötti, hanem az alacsonyabb rangú egyházi személyek és a magyar uralkodó közötti levelezés meglétét is jelzi.¹⁹

Meginduló magánlevelezésünk az oklevelek által adottól teljesen eltérő képet mutat. Ez a kép egy, a Nyugathoz intenzív kapcsolattartással viszonyuló Magyarország képét adja. A nagy királyi központok közül Esztergom Rómával, a pápai székvárossal, Carpinetóval, valamint Regensburggal tartott kapcsolatot. Ez egy olasz–német vonal. Fehérvár²⁰ Reichenauval, Clunyvel, Rómával, Monte Cassinóval, Velencével és Lotharingiával levelezett. Ez már az előbbinél szélesebb, a francia irányultsággal bővült kapcsolattartás. Ezt a hármas vonalat erősíti a többi város levelezése is: Veszprém Rómával, Pécs Chartres-ral, Csanád pedig Freiburggal, Lengyelországgal vagy Polával, Verdunnel tartott kapcsolatot.

A magánlevelezés ugyan már Géza fejedelem korában megindult,²¹ de csak a magyar állam hivatalos európai elismertetésével – István megkoronázásával vett nagyobb lendületet.²² Rendkívül szegényes for-

¹⁷ DHA I. 108. p.; DHA I. 121. p.; DHA I. 265. p.

¹⁸ DHA I. 93. p.

¹⁹ vö. Azecho wormsí püspök levele Egilbert freiburgi püspökhöz, amelyben kéri, hogy ajánlja I. István figyelmébe zárandokútja zavartalansága érdekében. DHA I. 108. p.

²⁰ Feltételezvé, hogy 1018-tól királyi székváros és az ezután kelt királyi levelek innen vagy ide érkeztek.

²¹ vö. 2. jegyzet

²² Kiindulása II. Sylvester levele I. Istvánhoz; 1001. április. DHA I. 22. p. stb.

rásbázisunk tanúsága szerint ekkor szinte kizárólagosan a pápa, az európai uralkodók és az egyházi arisztokrácia használta ezt a kapcsolattartási formát. Az írásbeli közlés gyakorlatában természetesen az ebben legnagyobb rutinnal bíró pápai udvar járt elől (11 missilis),²³ ezután következnek a fontos egyházi központok és a királyi udvar közötti levélváltások (13 missilis).²⁴ Ezekkel azonos nagyságrendűként jelentkezik az egyes egyházi központok közötti levélváltást reprezentáló Csanád a maga 10 missilisével.²⁵

Ha csupán ennyit, a levelezés területi elhelyezkedését vizsgáljuk, akkor az oklevelezés egy lázas belső szervezést mutat. Amikor a későantik levelezéssel kerestem párhuzamot, nem járhattam messze az igazságtól, hiszen mindkét esetben csillagszerűen hálózák be a „levelek” azt a területet, ahol az egyházi szervezet fenntartásán, illetve kiépítésén alapuló adminisztráció jelenti az egyetlen lehetséges lépést a jövő felé. Esetünkben itt jött létre a magyar szellemi életnek az az alépitménye, amely alapokon a szellemi szükségletek kielégítésének igényét tükröző missilisek szorosabbra fonhatták kapcsolatunkat azzal a kultúrával, amelynek a magyar állam is a részesévé kívánt válni. S ez a kultúra külföldről jött, azon nagymúltú szellemi centrumokból – Monte Cassino, Gorze, Cluny –, amelyek a hozzájuk tartozó világi és szerzetes papságukkal nem csupán Európa szellemi életét befolyásolták, hanem modern igényességgel a század 30-as éveitől különösen megnövekvő mértékben a magyarországi egyházi levelezőink külföldi partnereit is jelentették.

A városok természetesen nem önmaguk, hanem lakóik által kapcsolódtak be a levelezésbe. Tekintsük át tehát a levelezés személyi oldalának legjelesebb képviselőit!

²³ DHA I. 17. p.; DHA I. 22. p.; DHA I. 93. p.; DHA I. 191. p.; DHA I. 192. p.; DHA I. 193. p.; DHA I. 194. p.; DHA I. 198. p.; DHA I. 200. p.; DHA I. 202. p.; DHA I. 223. p.; DHA I. 227. p.; DHA I. 241. p.;

²⁴ A szám ugyan látszólag nagyobb az előbbinél, de nem állandó, hanem változó partnerekről van szó, ami csökkenté némiképp jelentőségét. vö. függelék

²⁵ Itt nem is csak egyetlen központ, hanem lényegében egyetlen személy levelezéséről van szó, ami tovább növeli értékét.

Ha az okleveleket és a missiliseket homogén forráscsoportként kezeljük, azt találjuk, hogy csak kevés személy akad, aki csupán az okleveles források között tűnik fel, azaz az oklevelet adó személyek szinte mindegyike írt missilist is. A levelet látszólag nem írók között is akadnak olyanok, akikről nehezen feltételezhető, hogy más módon nem tartottak kapcsolatot szűkebb vagy tágabb környezetével. Itt elsősorban I. Andrásra, Dávid és Lampert hercegekre vagy Rado nádorra²⁶ gondolok, akikről nehezen feltételezhető, hogy legalább kívánságaiknak vagy akarataiknak ne adtak volna írásbeli nyomatékot. Mint már említettem, a világi arisztokrácia tagjai azok, akik csupán az oklevelekben tűnnek fel, akár mint adományozók (pl. Ottó és Péter ispán²⁷), akár mint kedvezményezettek (Woyk nemzetség²⁸), s ez egészen a XIII. századig nem is változik.

A magánlevelezésben is a legfejlettebb írásbeli ügyintézésessel dolgozó pápai udvar járt elől. Most mégsem kívánunk különösebben foglalkozni a pápai levelezéssel, hiszen ez a magyarországi levelezés szempontjából itt most csak másodlagos fontossággal bír.

Magyar levelezőink közül I. István emelkedik ki mint 15 diploma²⁹ és 2 missilis³⁰ „szerzője”, valamint 6 missilis címzettje. István okleveleinek száma Györffy György szerint³¹ még ennél is több kellett, hogy legyen, ő legalább 20-ra becsüli. A többi levelezőtől abban is különbözik, hogy nem csupán 1-1 levél köthető hozzá, mint a vizsgált személyek többségéhez, hanem jóval több. A feltárt adatok arra is engednek következtetni, hogy levelezése nem volt egyoldalú. Nagy bizonyossággal

²⁶ DHA I. 145. p.; DHA I. 160. p.; DHA I. 264. p.; DHA I. 309. p.

Kissé elgondolkodtató Otto ispán (DHA I. 169. p.) és Péter ispán (DHA I. 182. p.) esete, ha oklevelük mellett bizonyíthatnánk levelezési kapcsolatot is, akkor újabb adalékunk lenne a világi értelmiségnek a levelezésbe a század közepén történő bekapcsolódására. Azt azonban nehéz megítélni, hogy az ispánok milyen háttérrel rendelkezettek a levelezés lebonyolításához.

²⁷ DHA I. 169. p.; DHA I. 182. p.

²⁸ DHA I. 126. p.; DHA I. 174. p.

²⁹ Itt természetesen nem feladatunk egyes okleveleink hitelességének vizsgálata. ld. 3. jegyzet

³⁰ DHA I. 22. p.; DHA I. 109 p.

³¹ Györffy: i. m. 1977, 268. p.

megállapítható, hogy II. Sylvester pápával és Odilo clunyi apáttal kölcsönös levelezésben állott.³² Erre utal az Odilo apáttal váltott fennmaradt leveleinek még gyér forrásanyagunkhoz mérten is kiemelkedő aránya: 3 Istvánhoz címzett és 1 Odilóhoz küldött levél, amely a válaszkat is feltételezve már csupán önmagában is 8 levél megszületésére utal. István más leveleinek tartalma alapján³³ hasonlóan aktív levelezést kell feltételeznünk István és Egilbert freiburgi, valamint Berno reichenau-i apát esetében is. A fentiek szerint István személyes külföldi kapcsolattartásai vonatkozásában – mint már a térképek esetében is felvázoltam –, három fő irány bontakozik ki: a német (Freiburg, Reichenau); a francia (Cluny) és az olasz (Róma). Erről dolgozatom végén még ejtenék néhány szót.

István után nagyságrendben I. László következik, akinek 11 oklevele mellett mindössze 3 missilisére találunk utalást.³⁴ I. László külkapcsolatai levelei alapján egyetlen irányba, Itália felé mutatnak. Itt a legtermészetesebb partner maga a pápa, és bár forrásaink csak a pápai leveleket őrizték meg, nehezen képzelhető el, hogy válasz nélkül hagyták volna azokat. Ezzel szemben Oderisius Monte Cassinói apáttal többrendbeli levélváltással kell számolnunk. Ez hasonló I. István freiburgi, reichenau-i és clunyi levelezéséhez.

A kölcsönös kapcsolattartás tehát ha csupán utalások alapján is, de mindenképp kimutatható, okkal feltételezhetünk hasonlólt a XI. század többi uralkodójáról is, akiknek esetében ugyan csak egyoldalú levelezésre utaló forrásanyag áll rendelkezésünkre. Állíthatjuk ezt Kálmán esetében is, aki Godefridus lotharingiai herceggel és Vitalis Mihály velencei dogéval állt kapcsolatban. Fennmaradt forrásaink fátyolán töredékes voltát mi sem bizonyíthatná jobban, mint Könyves Kálmán írásos megnyilvánulásainak csekély számú fennmaradt tanúja,

³² DHA I. 109. p.; DHA I. 110. p.; DHA I. 113. p.;

³³ vö. DHA I. 108. p.; DHA I. 112. p.

³⁴ DHA I. 223. p.; DHA I. 241. p.; DHA I. 261. p.; DHA I. 265. p.; DHA I. 266. p.; DHA I. 271. p.; DHA I. 274. p.; DHA I. 302. p.; DHA I. 304. p.; DHA I. 306. p.; DHA I. 307. p.; DHA I. 308. p.; DHA I. 309. p.; DHA I. 312. p.;

hiszen kortársai közül kitől várhatnánk intenzívebb írásbeliséget, ha nem tőle, Magyarország tudós királyától.³⁵

A XI. század többi uralkodójának nem maradt igazán jelentékeny levelezést mutató forrásanyaga, bár találhatunk olyan nyomokat, amelyek kölcsönös levelezési kapcsolatokra utalnak, pl. Salamon esetében, mikoris tőle származó levélről ugyan nincs tudomásunk, de VII. Gergely pápa, IV. Henrik német-római császár, Romanus Diogenes és I. Géza leveleinek címzettjeként szerepel.³⁶ Salamon esetében így az is kimutatható, hogy a királyi család tagjai minden bizonnyal írásban is érintkeztek egymással. Erre a tényre már a X. századból is van adatunk, ahol is Querfurti Brúnó Adalbert életrajzában utal egy Géza által Sarolthoz írott levélre.³⁷ Ezen túlmenően Willermus apát II. Gézához és Salamonhoz írt levelei arra engednek következtetni, hogy a század derekára a korábban erősen domináló szóbeliség, a szóbeli üzenetek és parancsok, illetve az ezeknek nyomatékot adó pecsétek és bullák korát az írásbeliség kora, a leveleken keresztüli kommunikáció korszaka kezdi felváltani.

Szinte valamennyi előbb elmondott állítás összefoglalásának is lehet tekinteni a levelezésben nagyságrendileg és kapcsolatainak színes-ségét tekintve is kiemelkedő, de nem uralkodó résztvevőjét, Gellért csanádi püspököt. Egyetlen levele sem maradt ugyan ránk eredeti formájában, de a „*Deliberatio...*” tanúsága szerint Gellért kölcsönös és intenzív levelezésben állt Isingrimus freiburgi püspökkel,³⁸ valamint András presbyterrel. Partnerei közül Isingrimus a legfontosabb, nem csak azért, mert a „*Deliberatio...*”-t is neki ajánlotta, hanem azért is, mert vele nem csupán közvetlenül, hanem közvetítőn, Dodo

³⁵ *Képes Krónika*. Bp., 1971, Magyar Helikon, 106. p.

³⁶ DHA I. 178. p.; DHA I. 181. p.; DHA I. 194. p.; DHA I. 219. p.;

³⁷ Györffy: i. m. 1977, 266. p.

³⁸ Isingrimus címe kissé bizonytalan. A „*Deliberatio...*” 24r alapján („etiam nostro in frate divini collegi isingrino”) feltételezhetjük azt is, hogy a bencés rendre, de azt is, hogy a püspöki karra gondol. Így „Isingrimusunk” vagy bencés (apát?), vagy a püspöki kar tagja.

presbyteren³⁹ keresztül is tartotta a kapcsolatot.⁴⁰ Hasonlóan összetett viszony volt Gellért és András presbyter között, akin keresztül Ricardus⁴¹ verduni apáttal folytatott levelezést. Ezek a „többlépcsős”, vagy többszemélyű kapcsolatok a korábbi levelezési kapcsolatokban nem találhatók meg. Pedig ezek jelentik az igazán sokoldalú és élénk levelezést. Ez a forma a mindennapok természetes formája, s Gellért előtt csupán külföldi nyomát találjuk.⁴² A levelezési kapcsolat ilyen megjelenése mindenképp arra utal, hogy résztvevője magától értetődő kommunikációs formának, a kapcsolatok ápolásának és további kiépítési módjának tekinti az írásbeli üzenetváltást, mint gondolatainak, érzéseinek, kívánságainak természetes közvetítőjét. Gellért személyes kapcsolatai – levelezése alapján – erős francia irányultságot mutatnak, hiszen mindkét fő partnere a kor egyik meghatározó egyházi reformirányzatának, a clunynek a vonzáskörzetébe tartozott. Ezt az állítást támasztja alá az a tény, hogy Gellért maga is járt Franciaországban.⁴³

András és Dodo presbyterek megjelenése a levelezésben szintén új vonással gazdagítja ismereteinket. Kétségtelen bizonyítékul szolgálnak az alacsonyabb rangú egyházi személyeknek a levelezésbe történő bekapcsolódására. Ez jelzi a műveltség, az írásbeli kultúra kiteljesedését, az iskolázottság szélesebb körű meglétét is.⁴⁴ Így a század második felére a legmagasabb méltóságokon túl a szerényebb állású egyházi személyek felé nyílik a levelezés, szaporodnak annak résztvevői, s válik egyre hétköznapiabbá és ezzel együtt egyre intenzívebbé ez a forma.

³⁹ Kiséte máshonnan ismeretlen.

⁴⁰ vö. „Deliberatio...” 29r

⁴¹ „Deliberatio...” VIII. 165r „In libello autem, quem ad andream presbiterum diuine germanitatis uirum de diuino patrimonio expressimus, qui nunc apud abbatem ricardum incontaminatum christi famulum diuinitus eruditum est...”

⁴² DHA I. 108. p.

⁴³ „Deliberatio...” 37v: „In platone quippe disputationes quondam apud galliam constitutus quasdam de deo hebreorum confidenter fater me legisse et (de) cylestibus animis”

⁴⁴ Az iskolák megszervezéséről ld. DHA I. 103. p.; Érszegi Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Bp., 1983, Szépirodalmi, 84. p.

Magánlevelezésünk tehát jórészt külföldi irányultságú. Egyházi férfiuink őrzik korábbi kapcsolataikat. Esztergom és Regensburg,⁴⁵ valamint István és Kálmán német kapcsolatai⁴⁶ más, ismert tényekkel is alátámaszthatók: pl. azzal, hogy a magyar egyházi liturgia a Rajna vidékéről, Lotharingiából (a kölni és a trieri érsek fennhatósága alá tartozó területről) származik. Ugyancsak részben német közvetítésen keresztül hatott az antik írásbeliség hagyományait őrző olasz és francia kolostori kultúra is.⁴⁷ Ennek a kultúrának a kezdete a Monte Cassinói, melynek közvetlen hatása I. László levelezésével; kiteljesedése a cluny, amely pedig levelezésünk Istvánnal kezdődő és Gellért püspökkel folytatódó vonalával is igazolható.

A korabeli egyházi műveltség tehát négypólusú: az olasz – melynek kultúrtörténeti bizonyítéka pl. a pápai levelezés, a pápai vezetéshez kötött keresztelőegyház, vagy a Monte Cassinói kiváltságok dominanciája a pannonhalmi apátság esetében; német – amely a levelezésen túl oklevelezési gyakorlatunk közvetlen mintáival igazolható; lotharingiai – ennek bizonyítékai szertartáskönyveink, s végül a francia (Cluny) vonalat követi.

Levelezésünkben ki nem mutatható, de meglévő külföldi kapcsolat akadhat bőven, ám egyetlen irányba mindenképp feltételezhetünk legalább legfelsőbb szintű diplomáciai levelezést: Bizánc felé.

A bizánci udvarral folytatott élénk diplomácia más vonatkozásban kétségbevonhatatlan tény,⁴⁸ de a vele folytatott levelezést sajnos adatokkal nem tudjuk alátámasztani.⁴⁹

Végezetül a levelezés kiterjedése és személyi feltételeinek vizsgálata után vessünk egy pillantást magukra a levelekre is. Megállapíthatjuk, hogy nem véletlenül vontam már korábban párhuzamot antik előképével. Ezek a levelek ugyanazokat a témákat érintik, mint a klasszikus

⁴⁵ vö. Koszta László: *A keresztény egyházszerkezet kialakulása*. Szeged, 1996. június, 9. p.

⁴⁶ DHA I. 108. p.; DHA I. 112. p.; DHA I. 319. p.; DHA I. 320. p.;

⁴⁷ vö. Makkay L.-Mezey L. (szerk.): *Árpád-kori és Anjou-kori levelek*. Bp., 1960, Gondolat, 81. p.

⁴⁸ vö. pl. Vita Irenae. In *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Bp., 1984, Akadémiai Kiadó, 113–121 p.

⁴⁹ vö. *Árpád-kori és Anjou-kori...* 30. p.

levelek. Kérnek könyvet (Cicero, Sidonius – Bonipert püspök),⁵⁰ kicserélik vagy elküldik egymásnak műveiket (Horatius, Cicero, Atticus, Sidonius – Gellért),⁵¹ hatalmas műgonddal egyházat és birodalmat szerveznek (Traianus, Plinius, Sidonius – István),⁵² korholják egymást (Cicero, Sidonius – VII. Gergely Salamon királyt),⁵³ ajánlólevelet adnak vagy kérnek (Cicero, Sidonius – Azecho püspök),⁵⁴ tehát témájuk alapján íródhattak volna a klasszikus ókorban is.

Mindebből tehát megállapíthatjuk, hogy a XI. századi magyarországi levelezés már indulása pillanatában sem volt elhanyagolható. A század születésétől aktív szervezőtevékenységet tükröz, melyhez intenzív európai kapcsolattartás járult. Szellemi életünk – akár az uralkodói, de különösen ha Gellért püspök példáját tekintjük, egyenrangú félként illeszkedett be a nagyobb hagyományú európai kultúrkörbe.

⁵⁰ Id. 4. jegyzet

⁵¹ Id. 5. jegyzet

⁵² Egyház és birodalomszervezés: pl.: Traianus: Plin. Ep. X. 91, 109. stb; Plinius, Ep. X. 90, 108. stb. ; Sidonius, Ep. VII.6.;

⁵³ Korholják egymást: Cicero, ad Quint. I. 3.; Sidonius, Ep II.2., V. 4. stb.; VII. Gergely Salamon királyt: DHA I. 194. p.

⁵⁴ Ajánlólevél: Cicero, ad fam. III. 7.; Plinius, Ep. X. 4.; Sidonius, Ep. I. 10.; VII. 4.; VII. 10. stb.

KI.	KINEK	HONNAN	HOVÁ	MIKÖR	FOR- MA*	DHA
I. István		Esztergom (?)	Pécsvárad	1000 cr.	D	DHA I. 19.
II. Sylvester	I. István	Róma	Esztergom (?)	1000 ex.	M	DHA I. 17.
I. István		Esztergom (?)	Pannonhalma – Szent Márton-monostor	1001	D	DHA I. 26.
I. István		Esztergom (?)	Tihany – Szent Miklós-kápolna	1001 – 1038	D	DHA I. 127.
I. István	Woyk nemzetség	Esztergom (?)		1001 – 1038	D	DHA I. 126.
I. István	II. Sylvester	Esztergom	Róma	1001. ápr.	M(?)	DHA I. 22.
I. István		Esztergom (?)	Pannonhalma – Szt. Márton-monostor	1002. júl. 1. – szept. 1.	D	DHA I. 25.
I. István		Esztergom (?)	Eger – Szent János evangélista püspökség	1009	D	DHA I. 60.
I. István		Sóly	Veszprém – a püspökség	1009	D	DHA I. 49.
Fulbertus	Bonipertus	Chartres	Pécs	1009 – 1028	M	DHA I. 103.
Bonifatius (Querfurti Bruno)	II. Henrik	Lengyel- ország (?)	Németország (?) Aachen (?)	1009. ante marc. 9.	M	DHA I. 44.
I. István		Győr	Pécs (?) – a püspökség	1009. aug. 23.	D	DHA I. 54.
I. István		Esztergom	Pécsvárad – Szent Benedek-monostor	1015	D	DHA I. 63.
I. István		Székes- fehérvár (?)	Veszprémvölgy – a monostor	1018 cr. aut post a.	D	DHA I. 81.
VIII. Benedek		Róma	Székesfehérvár – a koronázópalást kiváltságai	1018 – 1024	D	DHA I. 93.
I. István		Esztergom	Székesfehérvár – Szűz Maria-egyház	1018 – 1038	D	DHA I. 95.
I. István		Székes- fehérvár (?)	Zalavár – Szent Adorján-monostor	1019	D	DHA I. 86.

* D=diploma, M=missilis

A MAGYARORSZÁGI LEVELEZÉS I.

KI	KINEK	HONNAN	HOVA	MIKOR	FORMA	DHA
Gisella királyné		Veszprém	(Bakony)Bél – monostor	1023 – 1038	D	DHA I. 120.
I. István		Székes- fehérvár(?)	Zala(vár) – Szent Adorján-monostor	1024	D	DHA I. 98.
Azecho püspök	Egilbert	Worms	Freiburg	1025 – 1038	M	DHA I. 108.
Egilbert	I. István	Freiburg	Székesfehérvár (?)	1025 – 1038	M	
I. István		Székes- fehérvár(?)	Ravenna – Vasas Szent Péter- monostor		D	DHA I. 121.
Berno apát	I. István	Reichenau	Székesfehérvár (?)	1031 – 1038	M	DHA I. 112.
Berno apát	Gizella királyné	Reichenau	Székesfehérvár (?)	1031 – 1038	M	DHA I. 112.
Odilo apát	I. István	Cluny	Székesfehérvár (?)	1031 – 1038	M	DHA I. 109.
Odilo apát	I. István	Cluny	Székesfehérvár (?)	1031 – 1038	M	DHA I. 110.
Odilo apát	I. István	Cluny	Székesfehérvár (?)	1031 – 1038	M	DHA I. 110.
I. István	Odilo apát	Székes- fehérvár(?)	Cluny	1031 – 1038	M	DHA I. 109.
I. István		Esztergom	(Bakony)Bél – Szent Mór-monostor	1037	D	DHA I. 113.
Berno apát	Orseolo Péter	Reichenau	?	1042 – 1044. júl. 5.	M	DHA I. 130.
Bernulpus	Aba Sámuel	Regensburg	Esztergom	1044 in	M	DHA I. 129.
Machthunus	Aba Sámuel	Regensburg	Esztergom	1044 in	M	
Gellért püspök	Isingrimus	Csanád	Németország, Freiburg (?)	1046 cr.	M	lv
Gellért püspök	Isingrimus	Csanád	Németország, Freiburg (?)	1046 cr.	M	
Gellért püspök	Dodo presbyter	Csanád		1046 cr.	M	29r
Gellért püspök	Dodo presbyter	Csanád		1046 cr.	M	56r

KI	KINEK	HONNAN	HOVA	MIKOR	FORMA	DHA
Dodo presbyter	Isingrimus		Németország, Freiburg (?)	1046 cr.	M	56r
András presbyter	Gellért püspök	Lengyelország vagy Pola	Csanád	1046 cr.	M	130v
Gellért püspök	András presbyter	Csanád	Lengyelország vagy Pola	1046 cr.	M	130v
Isingrimus	Gellért püspök	Németország, Freiburg (?)	Csanád	1046 cr.	M	138r
Gellért püspök	András presbyter	Csanád	Lengyelország vagy Pola	1046 cr.	M	142v – 143r
Gellért püspök	András presbyter	Csanád	Lengyelország vagy Pola	1046 cr.	M	165v
András presbyter	Ricardus apát	Lengyelország vagy Pola	Verdun	1046 cr.	M	165v
Gebhard ratisburgi püspök	III. Henrik német császár	Győr		1051	M	DHA I. 140
Nicolaus püspök	Gebhard püspök	?	Győr	1051. szept.	M	DHA I.141.
I. András		Székes- fehérvár(?)	Tihany – apátság	1055	D	DHA I. 145.
Rado nádor		Székesfehérvár	Pécs – érsekség és a Szent Demeter-monostor	1057. jún. 4.	D	DHA I. 160.
I. Béla	Woyk fiai	Székes- fehérvár(?)		1060 – 1063	D	DHA I.174.
I. Béla	Csák fia György	Esztergom (?)	Erdély (?)	1060 – 1063	D	DHA I.175.

A MAGYARORSZÁGI LEVELEZÉS 3.

KI	KINEK	HONNAN	HOVÁ	MIKOR	FORMA	DHA
I. Béla		Székes- fehérvár(?)	Tihany – monostor	1061	D	DHA I. 164.
I. Béla		Székes- fehérvár(?)	Szekszárd – monostor	1061	D	DHA I. 166.
I. Béla		Esztergom (?)	Kolozsmonostor – Boldogasszony-templom	1061 – 1063	D	DHA I. 176.
Otto ispán		Zselic	Zselic – Szent Jakab-monostor	1061. post szept. 1.	D	DHA I. 169.
IV. Henrik	Salamon király		Székesfehérvár (?)	1064	M	DHA I. 178.
Romanus Diogenes	Salamon király, Géza és László hercegek	Sophiae (?)		1066 ex.-1067 in.	M	DHA I. 181.
Péter ispán			Százd – monostor	1067 cr.	D	DHA I. 182.
Willermus apát	Géza	Szekszárd	Székesfehérvár (?)	1074	M	DHA I. 191.
VII. Gergely	Géza	Róma	Esztergom (?)	1074. márc. 17.	M	DHA I. 192.
Géza	VII. Gergely pápa	Székes- fehérvár(?)	Róma	1074. márc. 17. előtt	M	DHA I. 191.
VII. Gergely	Salamon	Róma	Székesfehérvár (?)	1074. okt. 28.	M	DHA I. 194.
Salamon	VII. Gergely	Esztergom (?)	Róma	1074. okt. 28. előtt	M	DHA I. 193.
Géza		Székes- fehérvár(?)	Garamszentbenedek – monostor	1075	D	DHA I. 204.
VII. Gergely	Géza	Róma	Székesfehérvár (?)	1075. ápr. 17.	M	DHA I. 202.
VII. Gergely	Judit királyné	Róma	Veszprém (?)	1075. jan. 10.	M	DHA I. 198.

KI	KINEK	HONNAN	HOVÁ	MIKOR	FORMA	DHA
VII. Gergely	Géza	Róma	Székesfehérvár (?)	1075. márc. 23.	M	DHA I. 200.
VII. Gergely	Géza	Róma	Székesfehérvár (?)	1075. márc. 23. előtt	M	DHA I. 200.
I. László		Székes- fehérvár(?)	Pécsvárad – Szent Benedek-monostor	1077 – 1095	D	DHA I. 306.
I. László		Székes- fehérvár(?)	Eger – püspökség	1077 – 1095	D	DHA I. 307.
I. László		Székes- fehérvár(?)	Buda – St. Peter de Vetere-közösségi egyház	1077 – 1095	D	DHA I. 308.
I. László és Lampert herceg			Titel – Szent Bölcsesség egyházközség	1077 – 1095	D	DHA I. 309.
I. László		Székes- fehérvár(?)	Kolozsmonostor – Boldogasszony-monostor	1077 – 1095	D	DHA I. 310.
I. László		Székes- fehérvár(?)	Zala (vár) – Szent Adorján-monostor	1077 – 1095	D	DHA I. 312.
Géza	Salamon			1077 in	M	DHA I. 219.
VII. Gergely	Nehemiás érsek	Carpineto	Esztergom	1077. június 9.	M	DHA I. 220.
Guden, serviens Ladislai			Veszprém – káptalan	1079	D	DHA I. 225.
VII. Gergely	I. László	Róma	Székesfehérvár (?)	1079. márc. 21.	M	DHA I. 223.
I. László			Spalato, Tragurio, Jadera	1081	D	DHA I. 274.
VII. Gergely	Adelheid királyné	Róma	Veszprém (?)	1081. post. mart. 15.	M	DHA I. 227.
VII. Gergely	I. László (?)	Róma		1083. jan.–jún.	M	DHA I. 241.

KI	MIKOR	HONNAN	HOVA	MIKOR	FORMA	DHA
I. László		Székes- fehérvár(?)	Szentjobb (Bihar) – monostor	1084 – 1095	D	DHA I. 302.
I. László		Esztergom (?)	Zágráb – Szent István-püspökség	1087 – 1090	D	DHA I. 261.
Dávid herceg			Tihany – Szent Ányos-monostor	1089 – 1090	D	DHA I. 264.
I. László		Székes- fehérvár(?)	Vallis Flaviana (Burgundia) – Szent Egyed-apátság	1090ex – 1091 in	D	DHA I. 265.
I. László		Székes- fehérvár(?)	Somogy – Szent Egyed-monostor	1091	D	DHA I. 266.
I. László	Oderisius apát	Székes- fehérvár(?)	Monte Cassino	1091	M	DHA I. 271.
I. László		Székes- fehérvár(?)	Hahold – Szent Margit-monostor	1091 – 1095	D	DHA I. 304.
IV. Henrik császár	Álmos herceg	Németország		1096 post aug.	M	DHA I. 322.
Godefridus lotharingiai herceg	Kálmán király	Lotharingia	Székesfehérvár (?)	1096. szept. ex	M	DHA I. 319.
Kálmán király	Godefridus lotharingiai herceg	Székes- fehérvár(?)	Lotharingia	1096. szept. ex	M	DHA I. 320.
Kálmán király	Vitalis Mihály doge	Székes- fehérvár(?)	Velence	1097	M	DHA I. 325.
Kálmán király	Vitalis Mihály doge	Székes- fehérvár(?)	Velence	1097	M	DHA I. 327.
Vitalis Mihály doge	Kálmán király	Velence	Székesfehérvár(?)	1097 in	M	DHA I. 324.